

XVII. Yüzyılda İdil-Hazar Ticaret Yolu ve Dağıstan *Idil-Caspian Trade Road and Dagestan In the XVIIth Century*

İsmail Bülbül¹

Özet

Kuzey ile Güney ülkeleri arasındaki diplomatik ve ticari ilişkilerin gerçekleştirildiği yollardan birisi Dağıstan'dan geçiyordu. XVI. yüzyılda bu ticari ve diplomatik yol gelişmeye başladı. XVII. yüzyılda ise Avrupa'dan İran'a giden diplomatların takip ettiği başlıca yollardan birisi oldu. Batılı diplomatları Batılı tüccarlar izledi. Ancak, bu yol üzerindeki Batılı tüccarların varlığı hiçbir zaman burada faaliyet gösteren Rus ve İranlı tüccarlarla kıyaslanabilecek ölçekte olmadı. Rusların Astrahan'ı ele geçirmesinden sonra Dağıstanlıların Astrahan'a ve Astrahan'ın kuzeyine seyahatleri kısıtlandı. Dağıstanlı tüccarlar bu kısıtlamayı XVII. yüzyılın ilk yarısında aşmayı başardılar. Bu çalışmada XVII. yüzyılda Dağıstan'dan geçen ticaret yolu, bu yol üzerinde kurulu kentlerin Dağıstan ekonomisindeki yeri ve İdil-Hazar yolunda etkinlik gösteren Dağıstanlı tüccarlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dağıstan - ticaret - tüccar*

Abstract

One of the roads that led to diplomatic and commercial relationships between the Northern and the Southern countries passed through Dagestan. In the XVIIth century, the effectiveness of this and commercial road began to increase. In the XVIIth century it was one of the main roads followed by diplomats travelling from Europe to Iran. The Western merchants came after the Western diplomats. However, in comparison with the Russian and the Iranian merchants who activated there, the effectiveness of the Western merchants had never been same. After the Russian occupation of Astrakhan, travelling of Dagestanians to Astrakhan and its north areas was restricted. The Dagestanians merchants achieved to pass over this restriction in first half of the XVIIth century. In this paper, the trade road passing through Dagestan in the XVIIth century, place of the Dagestan economy of the towns on this trade road and the Dagestanian merchants activating in the Idil-Caspian road have been examined.

Key Words: *Daghesta -, trade - merchant*

Giriş

Dağıstan verimli tarım arazilerine ve otlaklara, bol su kaynaklarına, büyük bir üretici ve tüketici nüfusuna sahip Kafkasların doğusunu oluşturan bölgedir. Kuzey ile Güney ülkeleri arasındaki ticari ve diplomatik yollardan birisi buradan geçer. Bütün bunlar Dağıstan'ın tarih boyunca sosyal, siyasi ve iktisadi alanlarda hareketli bir bölge olmasına katkı sağlamıştır.

M.Ö. 3000-1000'li yıllarda Hurrilerin, Caspilerin Hititlerin, Kimmerlerin ve İskitlerin Dağıstan'dan geçen yolu kullandıkları biliniyor². Bu yol “*Pax Khazarica-Hazar Barışı*”

¹ *Sakarya Üniversitesi – Sakarya.*

denilen VII-VIX. yüzyıllarda en parlak dönemini yaşamış ve Dağıstan yüksek bir refah seviyesine kavuşmuştu³. Daha sonraki yüzyıllarda bu ticaret yolu eski canlılığını kaybetti.⁴ Rusların Moğol tahakkümünden kurtuldukları ve Osmanlı Devleti'nin Doğu'dan gelen ticaret yollarını denetim altına aldığı XV. ve XVI. yüzyıllarda Dağıstan'dan geçen ticari ve diplomatik yol önemli ölçüde gelişme gösterdi. Bu yüzyıllarda Moskova'dan yola çıkan tüccarlar Dağıstan üzerinden Derbend ve Bakü'ye gelerek buradan ham ipek, ipekli ürünler, çeşitli kumaşlar, nef, kök boya, tuz, inci, darı, biber, safran gibi ürünler aldılar; kürk, işlenmiş deri, balmumu, çeşitli kuşlar ve Batının sınai ürünlerini satmışlardır⁵.

Ruslar XVI. yüzyılın ikinci yarısında Astrahan'ı ele geçirince İdil-Hazar ticaret yolunun mühim bir kısmını denetim altına aldılar. İngilizler bu olaydan bir yıl sonra, 1555'te, Moskova'da Muskovy Company'i kurarak İdil-Hazar üzerinden Hindistan'a ulaşmayı planladılar. Hatta Anthony Jenkinson şirket adına İran üzerine ticari amaçlı seyahatler düzenlemiş ve nihayetinde hem Rus Çarından hem de Safevi Şahından ticari imtiyazlar koparmayı başarmıştı⁶.

Osmanlı Devleti İdil-Hazar üzerinde canlanan ticaretin farkındaydı. 1569 yılında Astrahan, 1578'de ise Kafkasya üzerine gerçekleştirilen seferler, Dağıstan'dan geçen ticaret yolunun denetim altına alınması ile yakından alakalıydı. Astrahan Seferi başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlı Devleti Astrahan'ı elde edemeyince Terek boyunda tüccarların satış yapabilecekleri bir kale inşa etmeyi planladı⁷. İkinci sefer ise Osmanlı sınırlarını Hazar kıyısına kadar taşıdı. Osmanlı Devleti Hazar Denizi'ni kontrol edebilmek için bir donanma oluşturdu⁸. 1589'da üç Osmanlı gemisi Hazar Denizi'nin doğusundaki Karagan limanına geldi. Bu, Osmanlı tüccarlarının ve Buharalı tüccarların lehinde bir gelişme idi⁹. Ancak Osmanlı Devleti bölgede uzun süre kalamadı ve Hazar Denizi'nin kontrolü Rusya ve Safevi Devletlerinin eline geçti.

Dağıstan'dan Geçen Ticaret Yolları

İdil-Hazar Ticaret Yolu Baltık Körfezi'nden başlayıp Moskova-Kazan-İdil Nehri üzerinden Astrahan'a ulaşıyordu. Yol burada ikiye ayrılıyordu. İlk yol karadan Terek-Kızlar-

² S. Süleymanova, "Trade Colonies on Caspia via Between Central Asia and Caucasus" *Bulletin of IICAS*, Vol. 8, 2008, s. 40 vd.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1998, s. 171. Hazar Hakanlığı tarıma elverişli ve ticaret yollarının keşitdiği topraklarda kurulmuştu. Yetiştirilen tarım ürünleri halkın yaşantısını kolaylaştırıyordu. Hazar Hakanlığı için önemli bir gelir kaynağı olan ticari faaliyetler ise teşkilatlandırılarak kontrol altına alınmıştı. Hazar ülkesinde tüccarların can ve mal güvenliği garanti altına alınmıştı. Tüccarlara, balıkçılara, zanaatkarlara ve dağlılara özel vergiler yüklenmiş, bu işlerin yürütülmesi için vergi müfettişleri tayin edilmişti. Bütün bu önlemler ticaretin gelişmesine ve buna bağlı olarak Hakanlığın zenginleşmesi büyük bir katkı sağlamıştı. (Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996, s. 115; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 170-172; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, İstanbul 2008, s. 515, 517-519.)

⁴ Kafkasya, Hazar Hakanlığı'ndan sonra çeşitli Türk boylarının göçüne sahne oldu. Bunlar Hazarlar gibi güçlü bir devlet kuramadılar. XIII. Yüzyılda ise Kafkasya Moğolların egemenliği altına girdi. Daha sonra Cengiz İmparatorluğu'nun parçalanması ile Kafkasların kuzeyi Altın Ordu güneyi ise İlhanlı hakimiyetine girdi. Altın Ordu Devleti ile İlhanlılar Kafkaslara hakim olabilmek için yüzyılı aşkın bir süre mücadele ettiler. Bu mücadele İlhanlıların yerini alan Timurlular döneminde de devam etti. Neticede uzun süren ve kesin galibi olmayan savaşlar bölge ekonomisini olumsuz yönde etkiledi ve Kafkasya'nın ticaretteki önemi azaldı. (Bkz. A.Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara 2000; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003; Hayrünissa Alan, *Timurlular*, İstanbul 2007; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2000.)

⁵ Ahmed Guseynov, *Azerbaydjan-Russkie Otnoşeniya XV-XVII vekov*, Bakü 1963, s. 46, 50, 54-58.

⁶ Richard Hakluyt, *The Origin and Early History of the Russia or Muscovy Company*, London 1830, s. 10 vd.

⁷ BOA, MD., Nu: 60, s. 110, h. 271, Demirkapı Muhafızı Cafer Paşa'ya hüküm.

⁸ *Mühimme Defteri 44*, Haz. Mehmet Ali Ünal, İzmir 1995: h. 57, 63, 64, 74.

⁹ Audrey Burton, *Bukharan Trade 1558-1718*, Bloomington 1993, s. 19.

Babayurt-Tarku-Buynak-Şirvan, Terek-Kızlar-Babayurt-Tarku-Derbend-Şirvan veya Terek-Kızlar-Babayurt-Tarku-Derbend-Bakü-Şirvan güzergahlarını takip ediyordu. İkinci yol Hazar Denizi'nden geçiyordu. Astrahan'dan gemi ile yola çıkan tüccarlar Tarku, Derbend, Bakü veya Gilan iskelelerine çıkıyorlardı. Tarku, Derbend ve Bakü'ye çıkanlar kara yoluyla Şirvan'a ulaşıyorlardı. Astrahan'dan çıkan bir ticari yol ise Hazar Denizi'nin kuzeyinden Buhara Hanlığına gidiyordu (Bkz. EK 1).

Her iki güzergâhın da belirli tehlikeleri vardı. Hazar Denizi kış aylarında buz tuttuğundan deniz yolculuğu ancak bahar ve yaz aylarında yapılabilirdi. Yine bu aylarda sık sık fırtına çıktığından gemilerin karaya oturma riski yüksekti. Bu yüzden oldukça küçük olan Safevi gemileri kıyıda en fazla 2 km uzaklaşabiliyorlardı¹⁰. Rus gemileri Safevi gemilerine göre daha büyüktü. Bunlar 6 ile 15 metre arasında değişen uzunluğa sahipti ve 500 ile 1100 ton arasında yük taşıyabiliyorlardı.¹¹ Ancak Rus gemileri de fırtına tehlikesinden dolayı riske giremiyor ve kıyıya yakın seyretmek zorunda kalıyorlardı¹². Gemilerin İdil Nehri'ne girişi ise nehrin güçlü akıntısından dolayı ayrı bir sorun oluşturuyordu. Bu gibi durumlarda yolcular gemiyi iple çekmek zorunda kalıyorlardı¹³. Hazar Denizi'ndeki bir başka tehlike ise ticari gemilere saldıran Kazak korsanlardı¹⁴. Ruslar bu saldırıları önlemek için XVII. yüzyıl başlarında Astrahan'da bir donanma oluşturdular¹⁵.

Kara yolu Kumukların ve Kumukların vassalı olan Kaytak, Lezgi, Tabaseran ve Avar kavimlerinin denetimi altındaydı. Ancak Kumukların birisi Tarku diğeri Endirey merkezli olmak üzere ikiye ayrılması ve yöneticileri arasındaki mücadele, tüccarların bu güzergâhtan geçişini tehlikeli kılıyordu¹⁶. Tüccarlar her zaman yağma riski ile karşı karşıya idiler. Ancak bu tehlike tüccarların yöneticilere belirli oranda geçiş ücreti ödemelerinde ortadan kalkabiliyordu¹⁷. Astrahan'ın güneyinde başlayan çöl, çöldeki kum fırtınaları, içilebilir su kaynaklarının azlığı, sık sık karşılaşılan büyük nehirler, nehirleri çevreleyen bataklıklar ve burada bulunan sivrisinekler kara yolundaki diğer sorunlardı¹⁸.

Kara yolunda taşıma işi at, deve ve katır kullanılarak yapılıyordu. Astrahan ile Şirvan arası 25-26 gün sürüyordu¹⁹. Terek ve Tarku gibi merkezlerde taşımacılık işi yapan arabacılar vardı²⁰. Yol üzerinde bulunan bazı nehirlerde tüccarların mallarını nehrin karşısına geçiren kayıklar bulunuyordu. Bunlar yaptıkları işten önemli bir gelir elde ediyorlardı²¹.

XVII. Yüzyılda Dağıstan'da Ticaret Şehirleri ve Ekonomi

İdil-Hazar yolu üzerinde, Dağıstan'a girmeden önce yer alan en önemli şehir Astrahan, idi. Ruslar 1556'da Astrahan Hanlığı'na son verince Hanlığın başkentinden 10 km güneyde

¹⁰ Burton, *a.g.e.*, s. 5.

¹¹ Guseynov, *a.g.e.*, s. 74.

¹² Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassador Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*, London 1662, s. 181; John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, Edinburg 1806, s. 31.

¹³ Tufan Gündüz, *Doğu'da Venedik Elçileri-Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, İstanbul 2006, s. 113.

¹⁴ Olearius, *a.g.e.*, s. 179, 180, 182.

¹⁵ Guseynov, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁶ S. Ş. Gadjeva, *Kumiki (İstoriko-Etnografiçeskiye İssledovaniye)*, Moskva 1961, s. 48-49.

¹⁷ Olearius, *a.g.e.*, s. 405-408.

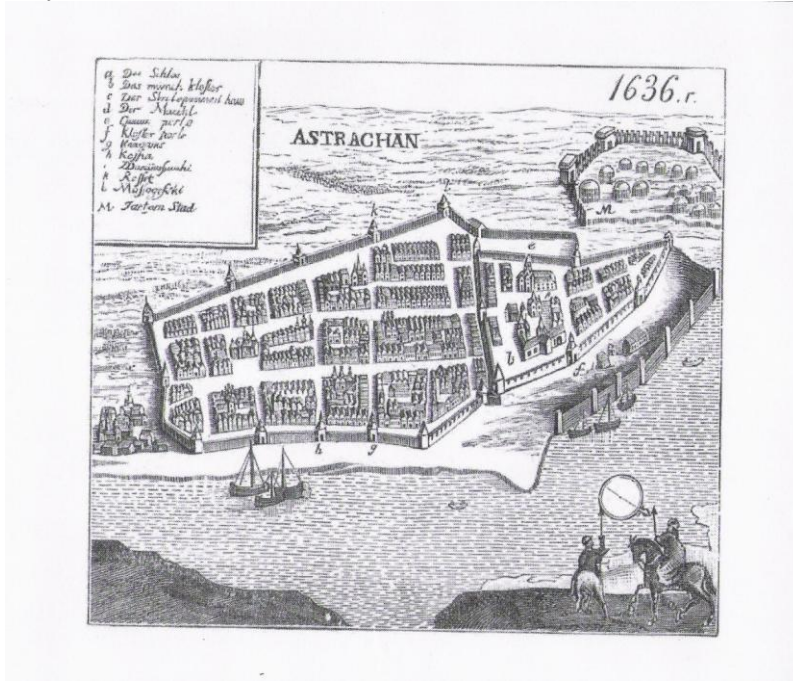
¹⁸ Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with a Journal of Travels*, Vol. I, London 1753, s. 361-362; Olearius, *a.g.e.*, s. 170, 414-415, 418.

¹⁹ Guseynov, *a.g.e.*, s. 66.

²⁰ Olearius, *a.g.e.*, s. 414, 417, 183, 415.

²¹ Olearius, *a.g.e.*, s. 413.

İdil kıyısında yeni bir şehir inşa ettiler. Bu şehir Hanlığın başkenti ile aynı adı taşıyordu²². Şehri çevreleyen taştan surlar içerisinde bir kilise, idari binalar, hanlar ve büyük çoğunlu aşıptan yapılmış evler; surların önünde ise gemilerin demirlediği küçük bir liman bulunuyordu (Bkz. Resim 1). Şehirde Buharalı, Hindli, Gilanlı ve Moskovalı tüccarların kendilerine ayrılmış hanları vardı²³. Şehre gelen Dağıstanlı, Çerkes, Kırmı, Osmanlı ve Çinli tüccarlar da muhtemelen başka hanlarda kalıyorlardı²⁴. Nogaylar şehrin dışındaki etrafı aşıp duvarlarla çevrili bir mahallede yaşıyorlardı. Bu mahallenin Rus gümrük memurları tarafından denetlenmeyen bir pazarı bulunuyordu. Bazı tüccarlar mallarını bu pazarda gizlice satıyorlardı²⁵.

(Resim 1. Seyyah Adam Olearius'un Seyahatnamesinde Astrahan. Kaynak: A. Ştilko, İlyustirovannaya Astrahan, Saratov 1896, s. 2)

1599'da Astrahan'a gelen Oruçbey²⁶, Seyahatnamesinde Astrahan'da 5000'den fazla ev olduğunu yazmaktadır²⁷. Şehri çevreleyen adalardaki meyve bahçeleri ve bağlar, yine bu adalarda yaşayan çeşitli kuşlar ve geyik türleri, İdil'de yapılan balıkçılık Astrahan'ın ihtiyaç

²² Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 280.

²³ Guseynov, *a.g.e.*, s. 102.

²⁴ Guseynov, *a.g.e.*, s. 64.

²⁵ Burton, *a.g.e.*, s. 53; Bell, *a.g.e.*, s. 24, 26

²⁶ Oruçbey, I. Abbas'ın Sir Anthony Sharley ile birlikte Avrupa'ya gönderdiği saray görevlisidir. Oruçbey, Hazar Denizi, İtil Nehri, Moskova üzerinden Almanya'ya ve oradan İtalya ve İspanya'ya gitmiş, İspanya'da Hıristiyanlığı benimsedikten sonra Don Juan adını almıştır. O İsfahan'da başlayan ve İspanya'da son bulan seyahatini Farsça kaleme almış, bu seyahatname 1604'te bir keşiş tarafından İspanyolcaya çevrilerek yayınlanmıştır. Kaan Dilek, "İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler", <http://www.kaandilek.com/2010/10/iran-seyyahlari-ve-farsca-seyahatnameler/>, Erişim Tarihi: 01.04.11.

²⁷ Oruçbey-i Beyat, *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)*, Translated G. Le Strang, Kessinger Publishing, Basım yeri belirtilmemiş 2003, s. 239.

duyduğu gıdaları sağlayabiliyordu²⁸. Ancak tahıl üretimi yeterli olmadığından tahıl Kazan'dan getiriliyordu. Ayrıca Tarku ve Endirey'den de ekmek alınıyordu²⁹. Hazar'da avlanan büyük bir tür balığın derisi işlenip zeytinyağı saklamak için torbalar yapılıyordu. Bu deriler pazarda yüksek bir fiyata satılıyordu³⁰.

İdil-Hazar yolunda Rusların hâkimiyetindeki son şehir Terek idi. Terek'in 10 km güneyinde Şamhallık toprakları başlıyordu. 1636'da Terek'e gelen Seyyah Adam Olearius Terek'te 2000 kişilik askeri kuvvetin ve üç resmi dairenin bulunduğunu belirtiyor³¹. Evliya Çelebi ise burada üç bin dükkânın, on hanın ve Derbend'e, Bakü'ye, Gilan'a ve Moskova'ya giden gemilerin konakladığı bir limanın olduğunu yazıyor. Ayrıca burada kakım ve semmur (samur) gibi kürk hayvanlarının canlılarını gördüğünü, insanların bu hayvanları evlerinde beslediklerini anlatıyor³².

Ab-ı Siyah Terek'in batısında Terek Nehri üzerinde yer alıyordu. Ab-ı Siyah kendi yöneticileri olan bir kasaba idi. Rus tüccarlar buraya "Küçük Terek", Kumuklar "Karasuvkent", Kazaklar "Kız Kalesi" ismini vermişlerdi. 1725'te Petro, kasabanın adını "Kızlar" olarak değiştirdi. Kasaba, tarımsal üretimin ve ticaretin getirdiği zenginlikten dolayı sık sık yağmalanıyordu. Bu yüzden 1686'da kasabanın etrafı taştan surlarla çevrildi. Surların içinde idari binalar, Cuma Camii, hapisane, hamam ve bir medrese vardı. Cuma günleri burada pazar kuruluyordu. Kumuk ve Rus tüccarlar bu pazarı sık sık ziyaret ediyorlardı³³.

Ab-ı Siyah'ın güneyinde küçük bir yerleşim yeri olan Babayurt bulunuyordu³⁴. Babayurt'un güneyinde ise Tarih-i Endirey isimli eserde ikinci İstanbul olarak nitelendirilen Endirey şehri yer alıyordu³⁵. Endirey Koysu Nehri kenarında kurulmuştu. Şehir sakinleri bu nehirden balık avlıyorlardı³⁶. Tutulan balıklar hem tüketiliyor hem de bu balıklardan çıkarılan bir tür yağ pazarlarda satılıyordu. Dağlardan inen büyüklü küçüklü suların önlerine set çekilerek tarım arazileri sulanıyordu. Ayrıca bu suların üzerinde çok sayıda değirmen bulunuyordu³⁷. Ermeni tüccarlar Endirey'den kök boya alıp Moskova'da satmaya götürüyorlardı. Endirey'de üretilen hançer ve seramik komşu bölgelerde büyük bir şöhrete sahipti. Endirey, Dağıstan'ın çanak-çömlek yapımında, ipekli ve pamuklu dokumada ve bakır işçiliğinde öne çıkan şehirlerinden birisi idi. Bir başka ticari etkinlik ise köle satışı idi. Çerkes, Lezgi ve Kumuklar tarafından ele geçirilen köleler Endirey'de kurulan köle pazarında 30 ile 100 ruble arasında değişen fiyatlarla satılıyordu. İyi bir kölenin 100 rublenin üzerinde satıldığı da olurdu. Köleler yerli halk veya şehre gelen tüccarlar tarafından satın alınıyordu³⁸. Evliya

²⁸ Bell, *a.g.e.*, s. 25, 27, 28; Olearius, *a.g.e.*, s. 170-171.

²⁹ Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page11.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

³⁰ Oruçbey-i. Beyat, *a.g.e.*, s. 236.

³¹ Olearius, *a.g.e.*, s. 182.

³² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Y. Dağlı vd., C. 7, İstanbul 2003, s. 297, 307, 309.

³³ Tarih-i Kızlarkala, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VI/Dag_chron/Tarihi_Kizlarkala/text.htm, Erişim Tarihi 04.04.2010.

³⁴ Hanway, *a.g.e.*, s. 365.

³⁵ Tarih-i Endirey, http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_Tarih_Endirey.html, Erişim Tarihi 04.04.2010.

³⁶ Olearius, *a.g.e.*, s. 413.

³⁷ Jean Baptise Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2006, s. 311-312.

³⁸ Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page11.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011; Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page12.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011; Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011; M. Malte Brun, *Universal Geography*, Boston 1824, s. 58.

Çelebi Endirey sakinlerinin "... Acem ve Gürcü ve Çerkez ve Kumuk ve Kamlık ve Kaytak ve Moğol ve Boğol ve Heşdek ve Rus ve Maskov ve Lezgi ve Legzi ve Kahtâniyye ve Yakayçak ve Çağatay ve gayri kavmün" dillerini bilip konuştuklarını yazmaktadır³⁹. Bu bilgi doğrultusunda Endirey'in farklı bölgelerden tüccarlar tarafından ziyaret edildiği söylenebilir.

Endirey'den sonra Kumuk Şamhallığı'nın merkezi Tarku şehri geliyordu. Tarku, dağların arasında dik kayalar üzerine kurulmuş, deniz ve kara yollarının kesiştiği önemli bir ticaret ve üretim merkeziydi (Bkz. Resim 2)⁴⁰. Şehirde kaliteli silahlar (ok, miğfer, mızrak, zırh) ve tarım aletleri yapılıyordu. Bunlar için gerekli olan demir Karabudakkent yakınlarındaki Giyik Salgan'dan çıkarılıyordu. Ancak demir üretimi yeterli olmadığından Rusya ve İran'dan demir ithal ediliyordu. Şamhallıkta yetiştirilen koyunlardan elde edilen yün ve deri, Rusya'dan ithal edilen kırmızı telâtin elbise ve ayakkabı yapımında kullanılıyordu. Şehirde dokumacılık gelişmişti. İpekli ve pamuklu elbise yapımının yanı sıra halı, kilim, heybe ve seccade dokunuyordu. Kumuklar koyun yününden dokunan elbiseleri gündelik yaşamda kullanıyorlardı. Çanak-çömlek ve ekmek üretimi şehrin diğer önemli ekonomik faaliyetleri arasındaydı. Bu ürünler şehrin çeşitli pazarlarında satışa sunuluyordu. Ayrıca Endirey gibi Tarku da önemli bir kök boya ihraç merkezi idi⁴¹.

³⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. 7, s. 303

⁴⁰ Olearius, *a.g.e.*, s. 408.

⁴¹ Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page11.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011; Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page12.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011; Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

(Resim 2. Seyyah Adam Olearius'un Seyahatnamesinde Tarku. Kaynak: <https://www.swaen.com/nf-antique-map-image-of.php?id=16312&referer=antique-map-of.php>)

Rus tüccarlar Tarku'ya kürk, bakır kazanlar, tabaklar, balta, bıçak, çivi, ateşli silahlar, ayna, makas, iğne, toplu iğne ve kürkün işlenmesinde kullanılan malzemeler getiriyorlardı. İranlı tüccarlar ise ipek ve baharat satıyorlardı⁴².

Tarku'nun tüccarlar için han ve pazarları bulunuyordu⁴³. Tüccarlar Tarku'ya geldiklerinde *daruga* isimli görevli tüccarların mallarını kontrol eder ve belirli oranda vergi alırdı. Tüccarların dışında şehre gelen diplomatlardan Şamhal'a hediye sunması beklenirdi. Adam Olearius, Tarku'dan ayrılacakları zaman daruganın Şamhal'a hediye sunulmadan şehri terk etmelerine izin vermeyeceklerini söylemişti. Bunun üzerine elçi, Şamhal'a iki altın künye, iki parça İran atlası, iki parça İran ipeği, alman tütününü, tabanca, tüfek, biraz barut ve baharat vermek mecburiyetinde kalmıştı⁴⁴.

Tarku'da ticari yol ikiye ayrılıyordu. Birisi güneye Derbend'e diğeri batıya Karabudakkent⁴⁵ üzerinden Buynak'a gidiyordu⁴⁶. Buynak'ın gelirleri hayvancılıktan ve tüccarlardan alınan vergilerden oluşuyordu⁴⁷.

Buynak'tan sonra Lezgi topraklarından Şirvan'ın merkezi Şemahi'ye ulaşıyordu. Şemahi, ham ipek ve ipekli ürünlerin satışında İran'ın en önemli merkezlerinden biri idi. Rusya'dan gelen tüccarlar Şemahi'den aldıkları ipeği Rusya'ya götürüyorlar veya Rusya üzerinden Batı ülkelerine ihraç ediyorlardı. Yine Isfahan'da oturan İngiliz ve Alman tüccarlar buradan ipek alıp Halep'e götürüyorlardı⁴⁸. Evliya Çelebi Şirvan'da 44 taş yapılı hanın ve 1200 dükkânın bulunduğunu yazmaktadır⁴⁹. Evliya Çelebi'nin çağdaşı Adam Olearius ise şehirdeki iki hanın adını vermektedir. Bunlardan ilki Rusların kaldığı *Şah-Kervansarayı* idi. Ruslar burada bakır, kalay, deri ve kürk satıyorlardı. *Lezgi Kervansarayı*'nda ise Tatarlar ve Yahudiler kalıyordu. Tatarlar burada Rus topraklarındaki baskınlarından ele geçirdikleri köleleri, Yahudiler ise İran'dan aldıkları halıları satışa sunuyorlardı. Bu kervansaraylarda küçük bir ücret karşılığında kalmak mümkündü. Şehirde pamuklu ve ipekli ürünlerin, ok ve yay gibi silahların satıldığı ayrı ayrı çarşılar mevcuttu⁵⁰.

Tarku'nun güneyinde Derbend bulunuyordu ki burası Kafkasya'nın kuzeyi ile güneyini birbirine bağlayan önemli bir geçitti. Adam Olearius, Derbend'de köle ticaretinden başka hiçbir ticari etkinliğin olmadığını yazmaktadır⁵¹. Evliya Çelebi ise şehir halkının "*renk renk ibrişim*" büküklerini ve şehirde yaşayan Kumukların silah ürettiğini belirtiyor⁵². 1749'da Derbend'e gelen Jonas Hanway Rus tüccarların buradan yünlü mamuller, kök boya ve silah

⁴² Arsen Akbiev, Kumıki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

⁴³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. 7, s. 300.

⁴⁴ Olearius, *a.g.e.*, s. 410.

⁴⁵ Evliya Çelebi Karabudakkent'te tüccarlar için üç hanın bulunduğunu yazmaktadır. (Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.7, s. 303).

⁴⁶ Hanway, *a.g.e.*, s. 368.

⁴⁷ Olearius, *a.g.e.*, s. 407, 411.

⁴⁸ Bell, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz.Y. Dağlı vd., C. 2, İstanbul 2008, s. 341, 342.

⁵⁰ Olearius, *a.g.e.*, s. 222-223.

⁵¹ Olearius, *a.g.e.*, s. 404.

⁵² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. 2, s. 358.

satın aldıklarını; Avrupa yapımı yüzük, küpe, ayakkabı, çizme ve deri ürünler sattıklarını anlatmaktadır⁵³.

Bugün Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü, Derbend'in güneyinde yer alıyordu. Bakü çarşısı ve pazarı güzel olmamasına rağmen Moskovalı tüccarların sık sık uğradığı bir şehirdi. Tüccarlar Bakü'den petrol, tuz, pirinç, safran ve ipek alıyorlar, Bakü'de kürk, balık dişi, deri ve sinai mamuller satıyorlardı⁵⁴.

XVII. Yüzyıllarda İdil-Hazar Yolunda Dağıstanlı Tüccarlar

XVII. yüzyılda İdil-Hazar ticaret yolunda etkinlik gösteren tüccarların büyük bir çoğunluğunu Ruslar ve İranlılar oluşturmaktaydı. Bu durum Rusya'nın XV. yüzyıldan itibaren İran ile ilişkilerini geliştirmek için gösterdiği çabanın bir ürünü olarak değerlendirilmelidir⁵⁵. Rus ve İranlı tüccarlardan sonra gelen İngiliz tüccarlar Çarın 1649'da yaptığı düzenleme ile XVI. yüzyılın ikinci yarısında elde ettikleri ticari imtiyazları büyük ölçüde kaybettiler⁵⁶. Dağıstanlı tüccarlar ise XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyıl başlarında Rus-Dağıstan ilişkilerinin gergin olmasından dolayı büyük sıkıntılar yaşadılar. Ancak 1607'den itibaren İran'ın arabuluculuğu ile Rus-Dağıstan ilişkileri iyileşmeye başladı⁵⁷.

1614'te İldar Şamhal'ın Rus hâkimiyetini kabul etmesiyle Rus tüccarları Dağıstan'a girmeye başladı. Aynı yıl strelest Mikita Solodov Tarku'ya ekmek almaya gitti⁵⁸. 1617'de İldar Şamhal'ın vassalı olan Avar Hanı tüccarlarının Terek'te ticaret yapabilmeleri için Terek Voyvodasından izin istedi⁵⁹. Avar Hanından bir yıl sonra, 1618'de ise İldar Şamhal aynı talepte bulundu⁶⁰. Rusya İldar Şamhal'ın isteğini kabul etti. Nitekim 1619'da Terek'e gelen İldar Şamhal'ın elçisi Tomulduk burada bir Kumuk tüccarı ile görüşmüştü⁶¹. 1622'de Çar'ın İldar Şamhal'a gönderdiği mektupta İran ile yapılan ticaretin neticesinde çok sayıda tüccarın Kumuk topraklarından geçtiği, bunlardan alınan vergilerin Şamhallık için büyük bir gelir oluşturduğu, tüccarların Derbend ve Şemahi'ye gittikleri, deniz yoluyla gelenlerin ise Tarku'ya çıktıkları ve Karabudakkent'e uğradıkları yazılmıştı⁶².

Çar Michael Astrahan'da Dağıstanlı tüccarların ticaret yapmalarına izin verdiğinde, buraya gelen yabancıların Astrahan'ın savunması hakkında bilgi toplayacaklarından endişelenmişti⁶³. Bu endişeden kaynaklanan uygulamalar dolayısıyla Dağıstanlıların Astrahan'da ticaret yapmalarını gecikmiş olmalıdır. Nihayet 1623'te Tomulduk ve yanında bulunan tüccar Fargat Astrahan'a gelerek burada alış-veriş yaptılar ve bu alışveriş sırasında 100 yuftey⁶⁴ çeşitli renklerde sahtiyan, 351 ansır⁶⁵ ham ipek, 19 müslin, 225 kindyak⁶⁶, 2

⁵³ Hanway, *a.g.e.*, s. 374-375.

⁵⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. 2, s. 346-347.

⁵⁵ Guseynov, *a.g.e.*, s. 44, 46-50.

⁵⁶ Burton, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁷ Yu. M. İdrisov, "Borba Tarkovskogo Gosudarstva za Nezavisimost v Kontse XVI-Naçale XVII vv." *Kumukskoye Nauçno-Kulturnoye Obşestvo*, VI. 12-14, 2006-2007, s. 25.

⁵⁸ S. A. Belorurov, *Snoşeniya Rossii c Kavkazom (1578-1613)*, Moskva 1889, s. 539.

⁵⁹ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia XVII- pervoi çetverti XVIII vv.: Dokumenty i Materialy*, Red. E. N. Kuşeva, Mahaçkala 1958: s. 129. (Daha sonraki dipnotlarda *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...* şeklinde kullanılacaktır.)

⁶⁰ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 66.

⁶¹ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 69.

⁶² *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 74.

⁶³ Burton, *a.g.e.*, s. 52.

⁶⁴ Farsça "cuft" kelimesinden gelen ve "çift" anlamında kullanılan bir birim.

⁶⁵ Eski bir Rus ağırlık ölçüsü: 1 ansır 546 gr.

⁶⁶ Kaftan yapımında kullanılan bir tür kırmızı kumaş.

pamuklu elbise, 135 basma, 80 vıboyka⁶⁷, 2 tane altın işlemeli kadın çantası, 3 ipekli kuşak, 2 yuftey ipekli, 15 perdelik baskılı kumaş, 12 pahalı Gilan kumaşı, 38 büyük pamuklu kuşak ve ipekli kumaş, 270 arşın büyük baskılı kumaş, 300 arşın sert pamuklu kumaş, 10 küçük battaniye, 6 Çerkes kaftanı, 29 pud⁶⁸ ham ipek aldılar. Aldıkları malların toplam fiyatı 1430 ruble idi ve bunun karşılığında 144 ruble vergi ödemişlerdi⁶⁹.

1627'de Çar nezdine elçi olarak gönderilen Tomulduk, yine tüccar Fargat ile birlikte seyahat etmişti. Fargat Moskova'dan İldar Şamhal için 174 tane farklı türlerden Gilan kumaşı, 900 ansır ham ipek, 400 kindyak, 100 basma, 30 baskılı kumaş, 3 çanta, 200 yuftey sarı sahtiyan aldı. Bu mallar Şamhal için alındığından vergiden muaf tutuldu⁷⁰. Şamhal'ın girişimi Dağıstanlı tüccarların Moskova'da ticaret yapabilmeleri için atılmış bir adımdı. 1631'de Şamhal bir başka girişimde daha bulundu. Moskova'ya İldar Şamhal'ın elçisi olarak gelen Kuneyko Desenev 200 ansır ham ipek satmış, kürk ve elbise almıştı⁷¹. 1633'te İldar Şamhal Tomulduk'u tekrar elçilik vazifesıyla Astrahan'a gönderdi. Tomulduk burada 15 Tatar köle satın aldı. Onun köle alımına ilişkin hazırlanan izin belgesine göre yabancılar sadece vaftiz edilmemiş Tatar köleleri satın alabiliyorlardı⁷².

Kumukları Kaytaklar takip etti. 1627'de Kaytak Utsumi'si Terek Voyvodasından Kaytak tüccarlarının Kabardey topraklarından serbestçe geçebilmeleri ve Terek'te ticaret yapabilmeleri için izin istedi⁷³. 1635'te Kaytak elçisi Bedirhan yanında bir tüccar ve bir özdenle birlikte Moskova'ya geldi. Bedirhan, Kaytak Utsumi'si için ipek, 155 farklı renkte kindyak, 30 kırmızı ve sarı tafta⁷⁴, 78 pahalı Tebriz ve Gilan kumaşı, 6 büyük ipekli, 6 vıboyka, 87 ansır farklı renklerde ipek satın aldı. Tüccar kendi adına 7 pahalı kırmızı ve yeşil kumaş, 20 kindyak ve basma, 4 kırmızı sahtiyan, 4 sarı sahtiyan aldı. Özdenin aldığı ürünler ise 10 lüks eşya, 9 kindyak ve 7 kürk idi⁷⁵. Kaytak elçisi dönüş yolculuğunda Astrahan'a uğradıklarında buradan da biri 9, diğeri 5 ruble değerinde 2 silah ve 11 esir satın aldı⁷⁶.

1630'lu yıllarda Tarku ile Endirey arasındaki rekabet buradan geçen tüccarların can güvenliğini tehdit etmeye başladı. 1632 yılında Şemahi'ye giden strelest Pervushka Koysu yakınlarında Endirey Beyi Sultan-Mut'un adamları tarafından öldürüldü ve 1.079 ruble değerindeki malları yağmalandı. Aynı yıl ticaret amaçlı yolculuk eden Astrahan strelestlerinden Otyuşka Osipov ve Onoşka Podionov Tarku yakınlarında saldırıya uğradılar. Bir başka tüccar grubu da Derbend'de tutuklandı⁷⁷.

Bu sorunlardan başka 1667 sonlarında başlayan Stenka Razin hareketi bölgedeki ticarete büyük bir zarar verdi. Stenka Razin İdil kıyısında yaşayan Kazaklarla 1667 sonlarında Hazar Denizi'ne çıkıp Derbend'den başlayarak güneydeki İran şehirlerini yağmaladı⁷⁸. 1670'te ise Astrahan'ı, Samara ve Saratov'u ele geçirdi. Bu sırada Kazaklar yakaladıkları tüccar, boyar ve yüksek rütbeli subayları öldürdüler⁷⁹. Bu kıyımdan Astrahan'da bulunan İranlı tüccarlar da

⁶⁷ Keten veya pamuktan yapılmış boyalı kumaş.

⁶⁸ Eski bir Rus ağırlık ölçüsü: 1 pud 16.38 kg.

⁶⁹ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 77.

⁷⁰ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 81.

⁷¹ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 91-92.

⁷² *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 103.

⁷³ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 88.

⁷⁴ İpekli sert bir tür kumaş.

⁷⁵ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 128-129.

⁷⁶ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 131.

⁷⁷ *Russko- Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 108, 114.

⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 224.

⁷⁹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, İstanbul 2009, s. 176.

kurtulamadı. Onlardan bir kısmı hayatını kaybederken malları da Kazaklar tarafından yağmalandı. Bu yağmalanan mallar arasında Şah'ın Çar'a hediye olarak gönderdiği safkan bir at da bulunuyordu. Kazaklar bu atı parçalayarak etlerini aralarında paylaştılar⁸⁰.

Stenka Razin hareketi 1671'de sona erdiğinde Dağıstanlı tüccarlar yeniden Astrahan'a gelmeye başladılar. Tarkulu Babatayka 7 Kasım'da⁸¹ Astrahan'dan Tarku'ya götürmek için 68 kırmızı telâtin aldı⁸². Yantunaçku Kumukova ise Astrahan'dan Terek'e 15 çuval çavdar unu, 5 bakır kazan, bir boş sandık, 4 arşın nastrafil⁸³, 3 Çeçen işçi ve işçiler için 12 bakır kazan, 4 arşın nastrafil ve 2 metal kutu götürmüştü⁸⁴. Aynı yılın Ağustos ayında Derbendli Eriçarova Astrahan'dan Tarku'ya 40 kırmızı telatin, 7 arşın karmazin bezi, 2.5 pud kaz tüyü getirmişti⁸⁵. Yine Ağustos ayında Aliku Derkocataçev ve Peçetka Neldueva Astrahan'dan Tarku'ya götürmek için 15 kazan, 4 sandık, 2 kürk, 1 yeşil kazan, 6 kırmızı telatin, kalburlar ve elekler, 25 kase ve 10 tabak satın almışlardı. Aliku, Tarku'da oturan İranlı tüccar Mirza Mametya'nın adamıydı⁸⁶.

1673'te Astrahan'a gelen Kumuk Alev Umarmom Tatar pazarında alış-veriş yapmış ve burada satışı yasak olan tütün almıştı⁸⁷. Rusya'da tütün yakılması kiliselerde tütün yakılmasına benzetildiğinden tütün içmek ahlaksızca bir davranış olarak görülüyordu. Bu yüzden 1643'te çıkarılan bir yasa ile tütün içmek yasaklandı ve yasağa uymayarak içenlere idam cezası uygulandı. Tütün yasağının içeriği 1661'de genişletilmesine rağmen tütün ticaretine engel olunamadı. Buharalı tüccarlar Çin'den aldıkları tütünü Sibirya üzerinden gizlice Moskova'ya ya da Astrahan'daki Tatar pazarına getirmeye devam ettiler⁸⁸.

1687'de Çar naibi Sofia, yasaklı mallar listesini genişlettiğinde demir, bakır, kalay gibi madenlerin satışı kısıtlanmış oldu. Ülkeden altın ve gümüş gibi madenlerin çıkışı yasaklandı⁸⁹. Hâlbuki bu madenler Dağıstan için hayati öneme sahipti. Özellikle demir Dağıstanlıların silah ve tarım aletleri yapımında kullandıkları madendi. Yasak olan diğer bir maden ise gümüştü ve 1621'den itibaren artarak devam eden gümüş ithalatı da kesintiye uğradı. Şamhallık Rusya'dan 1621'de 1980 gr, 1623'te 2893 gr, 1627'de 3684 gr, 1642-43'te 8110 gr gümüş almıştı⁹⁰. Madenlerden farklı olarak Rus ve Tatar kölelerinin satışı da yasak kapsamına girdi. Fakat Dağıstan'da köle ticareti XVII. ve XVIII. yüzyıllarda büyük bir gelişme gösterdi. Dolayısıyla köle satışına getirilen yasak Dağıstan ekonomisini etkilemedi⁹¹. Yasaklı mallar listesine giren ateşli silahlar ve barut ise Rusya ile yapılan ticarete büyük bir paya sahip değildi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Dağıstan'da meydana gelen doğal afetlerin ve salgın hastalıkların ticarete etkisi olumsuz yönde olmalıdır. Mesela 13 Ocak 1668'de Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'da meydana gelen depremde Şemahi ve Sahur şehirleri büyük zarar

⁸⁰ Harold Lamb, *The March of Muscovy (1400-1648)*, New York 1955, s. 261.

⁸¹ Belgelerde "1670'li yıllar" şeklinde yazılmıştır. Belgelerde vergilerin Çar adına tahsil edildiği yazılmıştır. Dolayısıyla bu belgeler Stenka Razin'in Astrahan hakimiyetinden sonraki tarihleri taşımaktadır.

⁸² *Russko-Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 201.

⁸³ Bir tür bez.

⁸⁴ *Russko-Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 202.

⁸⁵ *Russko-Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 202.

⁸⁶ *Russko-Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 203.

⁸⁷ *Russko-Dagestanskije Otnoşeniia...*, s. 204.

⁸⁸ Burton, *a.g.e.*, s. 55-56, 58.

⁸⁹ Burton, *a.g.e.*, s. 65.

⁹⁰ Arsen Akbiev, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

⁹¹ Elena Inozemtseva, "On the History of Slave-Trade in Dagestan", *Iran and Caucasus*, Vol. 10, Nu:2, 2006, s. 183 vd.

görmüştü. Bu olay hem tüccarların barınacakları ve mallarını satacakları pazarların mahvolmasına hem de malları tüketecek kitlenin azalmasına neden olmuştu. Bundan daha büyük bir deprem 1688/89'da Dağıstan'da meydana gelmişti. 1677'de başlayan ve uzun bir süre devam eden veba salgını çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştı. 1687/88'de ise Tabesaran'da büyük bir sel felaketi meydana gelmişti⁹².

Rusya'nın yasal düzenlemeleri ve Dağıstan'da meydana gelen doğal afetler tüccarlar için sıkıntılar oluştursa da Dağıstanlı tüccarlar Rusya'ya gitmeye devam ettiler. Şamhalların ticaret için yaptıkları girişimler Tarku ile Astrahan arasındaki ticarete süreklilik kazandırdı. Dağıstanlı tüccarlar nadiren Astrahan'ın kuzeyine çıktılar. İranlı tüccarlar ise Çar ve Şah arasında gerçekleştirilen anlaşmaların avantajlarından yararlanarak sık sık Moskova'ya gittiler. Hatta içlerinden bazıları uzun bir süre Rus şehirlerinde yaşadılar. Rus tüccarlar da hem Dağıstan'da hem de İran'da ticaret yapmak için Astrahan'ın güneyine indiler.

Sonuç

Rusya ve İran arasındaki diplomatik ilişkiler, Rusya'nın İran ipeğine duyduğu ihtiyaç ve İran'ın Batı ile ilişkilerini Rusya üzerinden yürütmesi İdil-Hazar ticaret yoluna büyük bir canlılık getirdi. Rus tüccarlar, İran'dan düşük fiyatla aldıkları ipeği Rusya ve Batı ülkelerine götürdüler. Ruslar ipek ticaretinden büyük karlar elde ettiler. Ruslar gibi İranlı tüccarlarda bu yol üzerinde faaliyet gösterdiler. Onlardan bazıları Moskova ve diğer Rus şehirlerine giderek uzun bir süre bu şehirlerde yaşadılar. Rus ve İranlı tüccarlar mallarını Dağıstan topraklarından veya Hazar Denizi üzerinden taşıdılar. Bu tüccarlar taşıdıkları ipek ve kürk gibi değerli malların yanı sıra Dağıstan'dan aldıkları ürünleri de pazarladılar. Mallarını Dağıstan'a getiren tüccarlar, burada yöneticilere ticari vergiler ödediler. Bu vergiler Dağıstan'ın önemli gelir kaynakları arasında yer aldı. XVII. yüzyılın 20'li yıllarında Dağıstanlı tüccarlar İdil-Hazar yolunda etkin olmaya başladılar. Fakat onlar Astrahan'ın kuzeyine nadiren çıktılar. Ticari seyahatlerini daha çok Astrahan ve Şirvan üzerine yaptılar.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, Nu. 60.

BELOKUROV, S. A., *Snoşeniya Rossii c Kavkazom (1578-1613)*, Moskva 1889

Mühimme Defteri 44, Haz. Mehmet Ali Ünal, İzmir 1995.

Russko- Dagestanskije Otnoşeniia XVII- pervoi chetverti XVIII vv.: Dokumenty i Materialy, Red. E. N. Kuşeva, Mahaçkala 1958

Kitap ve Makaleler

Adam Olearius, *The Voyages & Travels of the Ambassador Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*, London 1662.

AKBİEV, Arsen, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page11.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

AKBİEV, Arsen, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page12.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

⁹² R. İ. Dadaşova, *Safəvilərin Son Dövrü*, Bakı 2003, s. 47.

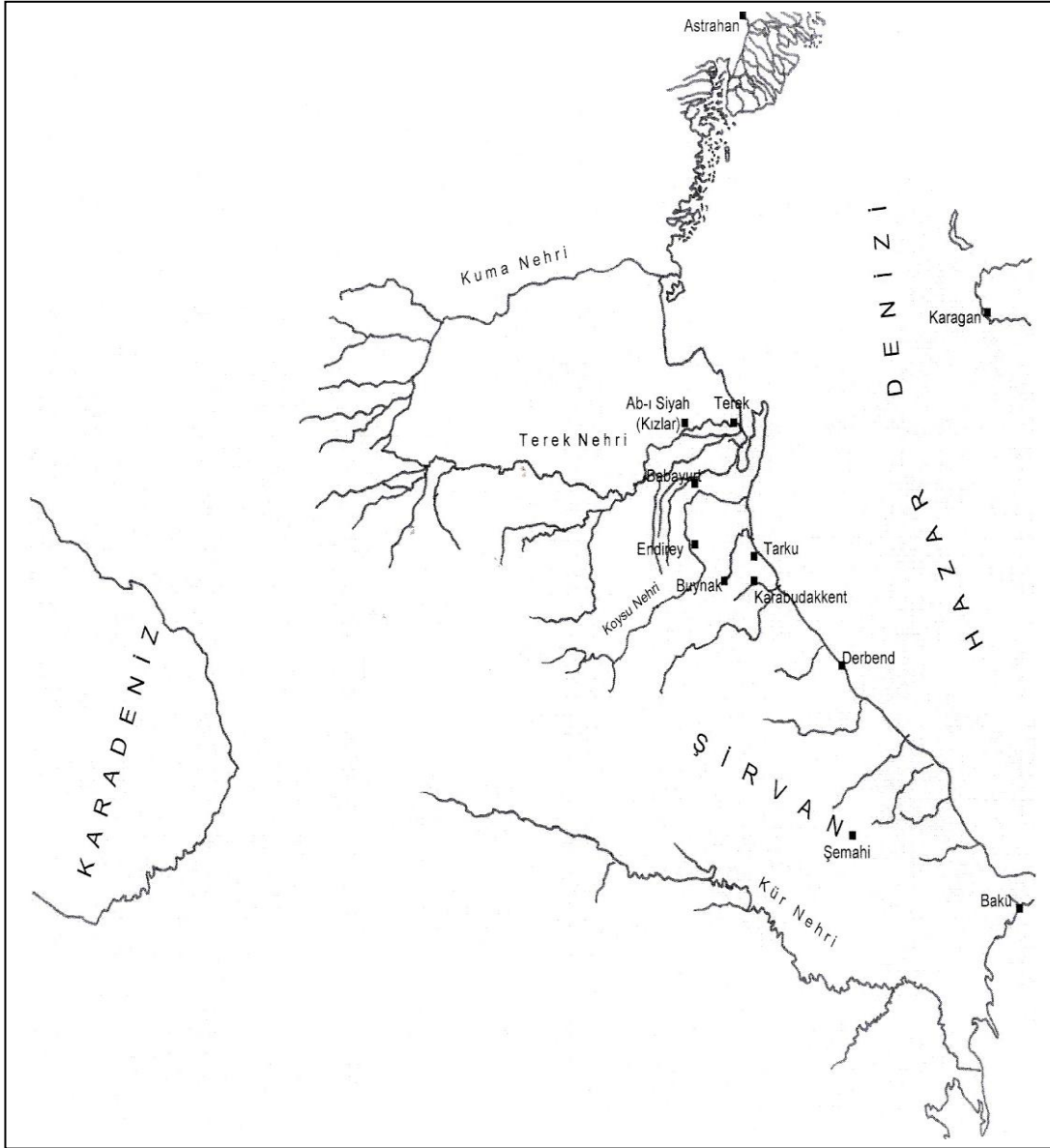
- AKBİEV, Arsen, Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka), <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page13.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.
- ARTAMONOV, M. İ., *Hazar Tarihi*, İstanbul 2008.
- BRUN, M. Malte, *Universal Geography*, Boston 1824.
- BURTON, Audrey, *Bukharan Trade 1558-1718*, Bloomington 1993
- DADAŞOVA, R. İ., *Safâvilârin Son Dövrü*, Bakı 2003
- DİLEK, Kaan, “İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler”, <http://www.kaandilek.com/2010/10/iran-seyyahlari-ve-farsca-seyahatnameler/>, Erişim Tarihi: 01.04.11.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Y. Dağlı vd., C. 7, İstanbul 2003
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz.Y. Dağlı vd., C. 2, İstanbul 2008
- GADJİEVA, S. Ş., *Kumiki (İstoriko-Etnografiçeskoye İssledovaniye)*, Moskva 1961
- GUSEYNOV, Ahmed, *Azerbaydjano-Russkie Otnoşeniya XV-XVII vekov*, Baku 1963
- GÜNDÜZ, Tufan, *Doğu'da Venedik Elçileri-Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, İstanbul 2006
- HAKLUYT, Richard, *The Origin and Early History of the Russia or Muscovy Company*, London 1830
- INOZEMTSEVA, Elena, “On the History of Slave-Trade in Dagestan”, *Iran and Caucasus*, Vol. 10, Nu:2, 2006
- İDRİSOV, Yu. M., “Borba Tarkovskogo Gosudarstva za Nezavisimost v Kontse XVI-Naçale XVII vv.” *Kumıkskoye Nauçno-Kulturnoye Obşestvo*, V1. 12-14, 2006-2007
- Jean Baptise Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2006
- John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, Edinburg 1806
- Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with a Journal of Travels*, Vol. I, London 1753
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1998
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999
- LAMB, Harold, *The March of Muscovy (1400-1648)*, New York 1955
- Oruçbey-i Beyat, *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)*, Translated G. Le Strang, Kessinger Publishing, Basım yeri belirtilmemiş 2003
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996.
- SÜLEYMANOVA, S., Trade Colonies on Caspia via Between Central Asia and Caucasus” *Bulletin of IICAS*, Vol. 8, 2008
- Tarih-i Endirey, http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_Tarihi_Endirey.html, Erişim Tarihi 04.04.2010

Tarih-i

Kızılarkala,

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VI/Dag_chron/Tarihi_Kizlarkala/text.htm,

Erişim Tarihi 04.04.2010.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, İstanbul 2009**Ekler:****EK 1.** Kafkasya Haritası